

Introductie

*Hannah Arendts opmerkingen aangaande de liefde
vormen een ongeschreven boek.*

Sigrid Weigel¹

*Is het mogelijk ... dat ik nog niets werkelijk
en van enig belang heb gezien, onderkend en gezegd?*

Rainer Maria Rilke²

Het werk van filosoof, of zoals ze zelf het liefst zei: politiek denker Hannah Arendt (Linden, 14 oktober 1906 – New York, 4 december 1975) houdt me nu zo'n kwart eeuw bezig. Ik ben mijn goede vriend en toenmalige collega Wouter Pols nog steeds dankbaar dat hij me, kort na de eeuwwisseling, in contact bracht met het werk van Arendt. Hij gaf me haar nog altijd zeer inspirerende essay 'The Crisis in Education' uit de jaren vijftig te lezen en sindsdien is Arendt een van mijn favoriete denkers. En dat niet alleen waar het opvoeding en onderwijs betreft: in al die jaren nam mijn interesse in Arendts werk nogal een vlucht. Ik begon haar boeken te lezen en die brachten me in heel verschillende, deels ook nieuwe werelden. Al snel voelde ik de behoefte om niet alleen te lezen en te studeren maar ook over Arendt te schrijven. Ik schreef en publiceerde behalve over haar pedagogische opvattingen ook over haar politieke theorie, haar verslaglegging van het beroemd-beruchte Eichmann-proces en over haar opvattingen inzake de kunsten. Gezien Arendts biografie lag het voor de hand 'leven en werken' steeds nauw op elkaar te betrekken. Dat leverde vier boeken

---

1 'Dichtung als Voraussetzung der Philosophie. Hannah Arendts Denktagebuch', 2005, geciteerd in Von Bechtolsheim, 2023, p. 83.

2 *De aantekeningen van Malte Laurids Brigge* (Benthuizen: Astoria Uitgeverij, 2020 p. 16; or. Duits 1910; vert. P. Lukkenaer, met een kleine aanpassing van mij, JB).

en veel artikelen en boekhoofdstukken op. Daarnaast gaf en geef ik met enige regelmaat lezingen over haar werk.

Toch had ik begin 2024 het idee nog niet ‘klaar’ te zijn met Arendt. Alhoewel ik eerder een aantal lange lijnen in haar oeuvre beschreef (in *De werelden van Hannah Arendt* uit 2021), had ik het gevoel dat één zo’n lange lijn nog niet voldoende voor het voetlicht was gebracht: *de liefde*. Liefde is, zowel in biografisch-praktisch als in filosofisch-theoretisch opzicht, een van de belangrijkste aspecten van Arendt als mens en als denker. Dat blijkt alleen al uit de vele plaatsen in haar werk waar dit begrip in de een of andere vorm opduikt. Haar voor zichzelf geschreven *Denktagebuch 1950-1973* – nog altijd niet in het Nederlands vertaald – en haar gedichten (idem), zitten er vol mee, evenals verschillende werken en brieven die ze aan haar vrienden schreef.

In dit boek beschrijf ik niet alleen de liefdes maar ook enkele vriendschappen van Hannah Arendt. Die liefdes en vriendschappen gelden niet alleen personen ten tijde van haar leven, maar ook figuren uit lang vervlogen tijden. Bovendien hield ze hartstochtelijk van kunst en van taal, van denken, lezen en schrijven. Dit boek is geschreven vanuit de vraag *wat deze liefdes, vriendschappen en passies voor Arendt betekenden en of ze naast deze particuliere betekenis ook een nog meer algemene betekenis hebben*. Is die erin gelegen dat we elkaar niet alleen laten ‘zijn’, maar ook laten floreren?³

Met de keuze voor deze invalshoek duiken we de liefde en de vriendschappen in, met andere woorden in relaties, een onderwerp dat veelal als privéaangelegenheid wordt aangemerkt. We zullen zien dat Arendt precies op dit punt grensverleggend is. Om hier iets zinnigs over te kunnen zeggen, heb ik documentatie geraadpleegd, zoals briefwisselingen die eveneens oorspronkelijk een privékarakter hadden, maar desalniettemin voor publicatie en raadpleging door derden zijn vrijgegeven. Correspondenties vormen, evenals (auto)biografieën, een interessant maar ook weerbarstig genre.⁴ Enerzijds zijn brieven (gestileerde) uitingen binnen een bepaalde relatie en in beginsel ook alleen aan die ander gericht; de buitenwacht heeft daar niets mee te maken. Anderzijds informeren ze natuurlijk wel degelijk de buitenwacht wanneer die er kennis van mag

3 Voor een introductie op het begrip ‘floreren’ en de wortels ervan zie De Ruyter & Wolbert, 2020.

4 De historicus Jacques Presser muntte in 1958 de term ‘egodocument’ waaronder hij autobiografieën, memoires, dagboeken en persoonlijke brieven schaarde en die zowel onthullen als verhullen. Net als andere historici wijst Presser op hun meerduidigheid. Zijn collega Jan Romein noemt de biografie ‘de gevaarlijkste van alle bronnen’ (Baggerman & Dekker, 2004).

nemen en impliciet of expliciet wordt uitgenodigd tot interpretatie.⁵ In dit boek heb ik die uitnodiging aangenomen. Daarbij verantwoord ik me steeds volledig over de vindplaatsen van citaten (iets wat in sommige biografieën, ook enkele recente, pijnlijk afwezig is) en plaats ik deze ook binnen hun context. Dit maakt het voor de lezer transparant en navolgbaar. Verder heb ik geprobeerd zo veel mogelijk ‘hoor en wederhoor’ toe te passen, met name wanneer het gaat om zwaarwegende en/of pijnlijke kwesties, zoals in de brieven tussen Arendt en Scholem over het zionisme en over het Eichmann-proces en uiteraard ook waar het de beladen verhouding tussen Arendt en Heidegger betreft. Ook verwijs ik naar en citeer ik passages uit brieven van Arendt aan Blücher en vice versa die, alhoewel geschreven in het tweede kwart van de twintigste eeuw bij de lezer in het tweede kwart van de eenentwintigste nog altijd een blos op de wangen doen verschijnen. Arendts leven was zeker niet, allesbehalve eigenlijk, gevuld met dorre studie, ze was een vrouw van vlees en bloed, zoals uit talloze brieven is op te maken. Wanneer ik ten slotte aan het eind van een paragraaf of hoofdstuk de balans opmaak – hoe zat het nu precies met die liefde of die vriendschap? – doe ik dat met oog voor de ‘belangen’ van beide partijen. Ik probeer met andere woorden steeds tot een zo genuanceerd mogelijk beeld te komen, waarbij ik overigens niet schuw om de vinger op eventuele pijnlijke plekken te leggen. En ten slotte ben ik me ervan bewust dat er altijd een onbegrijpelijke en oninterpreteerbare ‘rest’ zal blijven bestaan. Het menselijk leven is sowieso al een raadsel, en voor de liefde geldt dat in het kwadraat.

Opzet

Dit boek is opgezet in acht hoofdstukken en een terugblik. Ik geef hieronder kort de inhoud van de verschillende hoofdstukken weer.

(1) Liefde was voor Arendt een ervaring die alle kanten kon uitwaaiëren, zoals ze in december 1950 voor zichzelf in haar *Denktagebuch* noteert: ‘Liefde is een gebeurtenis waaruit een geschiedenis kan voortkomen of een lotsbestemming.’ De liefde was voor haar ook een begrip waar ze zich als denker in kon vastbijten. En dat deed ze dan ook, vanaf het begin van haar intellectuele loopbaan. Haar proefschrift waarop ze in 1928 als net 22-jarige bij Karl Jaspers in Heidelberg promoveerde, had als onderwerp het liefdesbegrip bij kerkvader Augustinus. Wat ze uit diens geschriften, waaronder de *Belijdenissen* en *De Stad van God*, destilleert, is een heel

---

5 Dat geldt bijvoorbeeld voor Arendt zelf wanneer haar de dagboeken en brieven van Rahel Varnhagen in handen komen.

‘wereldse’ opvatting over de liefde. Het is een opvatting die ‘voorbij’ het lichamelijke of geestelijke verlangen of de egoïstische hunkering gaat en de gemeenschap van wereldbewoners centraal stelt. Aan Arendts liefde voor Augustinus’ liefdesbegrip is het eerste hoofdstuk gewijd.

(2) Toch is de later als *amor mundi* bekend geworden opvatting – liefde voor de wereld – bepaald niet de enige, want Arendt heeft zeker ook in de genoemde lichamelijke zin liefgehad en *is* liefgehad. In drie hoofdstukken passeren drie belangrijke, om niet te zeggen: cruciale mannen in Arendts leven de revue. Om te beginnen in hoofdstuk 2 de wel onontkoombaar te noemen filosoof Martin Heidegger. Zijn oog ‘viel’ op haar toen ze in januari 1925 op de Universiteit van Marburg in het voorste collegebankje zijn lezingen over ‘zijn’ en ‘tijd’ bijwoonde – en niet alleen zijn oog, de hele Heidegger viel zagezegd op haar. Het werd een van de geruchtmakendste liefdesaffaires van de twintigste eeuw, nog verder geschandaliseerd toen Heidegger zich ontpopte als aanhanger van Hitlers nazisme. Al voor hij op 27 mei 1933 zijn met naziretoriek geladen rectoraatsrede uitsprak op de Universiteit van Freiburg, had Arendt echter met hem gebroken en had zij haar studie bij de al genoemde Karl Jaspers voortgezet.

(3) In hoofdstuk 3 ontmoeten we Arendt als getrouwde vrouw: haar echtgenoot – van 1929 tot 1937 – was de filosoof Günther Stern, die als auteursnaam ‘Anders’ gebruikte. Ze hadden elkaar in 1925 tijdens de filosofiestudie in Marburg leren kennen. Stern/Anders zou zich ontwikkelen tot een cultuurcriticus, wiens werk focust op de politieke en maatschappelijke impact van techniek en technologie. Alhoewel hun verbintenis werd verbroken, steunde Stern/Anders zijn ex-echtgenote en haar nieuwe man bij hun overkomst naar de Verenigde Staten en in hun eerste moeizame jaren daar. Hun relatie en wederzijdse beïnvloeding komt uitgebreid aan de orde.

(4) Al tijdens het niet bijster gelukkige huwelijk met Stern/Anders ontmoette Arendt de man van haar leven: Heinrich Blücher. Hun kennismaking vond plaats bij een lezing in Parijs in 1936, toen Arendt nog met Stern/Anders getrouwd was; Blücher was twee keer eerder gehuwd geweest. Arendt en Blücher trouwden in 1940, zij hield haar meisjesnaam aan (en werd in het Duits aangesproken met ‘Frau Arendt’ en in het Engels als ‘miss Arendt’), ze vluchtten samen naar de Verenigde Staten en bleven een gehuwd stel tot Blüchers overlijden in 1970. Blücher is zowel in romantisch als in intellectueel opzicht een factor van grote betekenis geweest voor Arendts leven en werken. In hoofdstuk 4 worden beide facetten geëxploreerd.

(5) Naast deze romantische verhoudingen had Arendt veel vriendschappen, zowel met vrouwen als met mannen. Een aantal van hen komt

aan de orde in hoofdstuk 5, onder het motto ‘liefde voor mijn vrienden’. Arendt noemde Rahel Varnhagen, het onderwerp van haar biografie over deze Jodin uit de Romantiek, haar ‘beste vriendin die helaas al honderd jaar dood is’. Rahel ‘staat’ voor het gegeven dat Arendt gesprekken voerde met mensen die ze als haar filosofische vrienden beschouwde, over eeuwen of zelfs millennia heen, zoals haar grote voorbeeld Socrates. Na die verre vriendin komen achtereenvolgens haar al genoemde ‘Doktorvater’ en mettertijd zeer goede vriend Karl Jaspers, de filosoof en cultuurcriticus Walter Benjamin, de zeergeleerde kabbalist Gerhard (Gershom) Scholem en tenslotte de auteur van spraakmakende romans en bezorger van haar postume werk Mary McCarthy aan de orde, deels op basis van hun briefwisselingen.

(6) In de hoofdstukken 6 en 7 zal blijken dat de affiniteit van Arendt zich niet beperkt tot mensen. Haar liefdes en vriendschappen waren in niet geringe mate gegrondvest op een met de geliefde of vriend(in) gedeelde liefde voor de kunsten, in de breedste zin. Arendt was zeer goed ingevoerd in de schone kunsten van heel uiteenlopende perioden, van de Griekse en Romeinse oudheid tot en met de negentiende en twintigste eeuw. Ze ontwikkelde geen afzonderlijke kunsttheorie maar geeft wel in een aantal publicaties haar opvattingen over kunst en kunstenaarschap, gevoed door eigen ervaringen, vele gesprekken en andere uitwisselingen met vrienden en door inzichten in de actieve en geestelijke domeinen van ons bestaan. Ik bespreek in hoofdstuk 6 hoe Arendt aankijkt tegen de rol van kunst en kunstenaars in verleden en heden.

(7) Aansluitend op het vorige hoofdstuk bespreek ik in hoofdstuk 7 Arendts literaire ‘stijl’, haar manier van schrijven, verwijzen en interpreteren die kan worden beschouwd als een vorm van ‘poëtisch denken’ (in het Duits ‘dichterisch denken’), een denken in metaforen die vaak meer zeggen en verhelderen dan ‘objectieve’ taal. Het is voor Arendt niet een toevoegsel maar een integraal aspect van haar manier van denken en redeneren. Daaropvolgend wijd ik de rest van dit hoofdstuk aan dat poëtische in iets engere zin, namelijk Arendts gedichten waarin het thema van de liefde centraal staat. Van de in totaal 71 overgeleverde gedichten die ze tussen 1923 en 1961 schreef – een flink deel van haar leven dus – , haal ik er enkele voor het voetlicht namelijk de gedichten die specifiek over de liefde gaan. Met de poëzie kon Arendt dóór waar ze met de filosofie op grenzen van zegbaarheid stuitte. Ik beschouw haar poëzie dan ook als een volwaardig deel van haar oeuvre.

(8) In het laatste hoofdstuk 8 komt de al genoemde *amor mundi* nog kort aan de orde. Hoe kunnen we liefde opbrengen voor een wereld waarvan

we soms zo graag willen dat hij anders zou zijn? Dat is de vraag die Arendt misschien wel bij alle thema's die ze aanraakte en onderzocht het meest bezighield, gevoed en wellicht ook beschadigd als ze zelf was door het gebrandmerkt zijn als Jodin en als ontwortelde, als vluchteling die het in een nieuw land moest zien te rooien.

Ik rond het boek af met een korte terugblik op de vele vormen van de liefde bij Hannah Arendt.

Leeswijzer

In dit boek maak ik gebruik van veel verschillende bronnen, waaronder alle gepubliceerde werken van Hannah Arendt, deels in het originele Engels of Duits, deels in Nederlandse vertaling(en). Waar geen Nederlandse vertaling voorhanden is, zoals bij het al genoemde *Denktagebuch*, de gedichten en enkele correspondenties, vertaalde ik zelf. In enkele gevallen corrigeerde ik een naar mijn mening niet adequate vertaling. Dit geldt ook voor werken c.q. vertalingen van anderen. Citaten geef ik zo veel mogelijk weer in het Nederlands. Soms, wanneer een uitdrukking in het originele Engels of Duits krachtiger is, gebruik ik toch deze. Alle motto's boven de hoofdstukken en paragrafen zijn van Hannah Arendt, tenzij anders vermeld. Alle websites (URL's) zijn geraadpleegd op 24 september 2024.

Dankwoord

Op deze plaats past om te beginnen een woord van hartelijke dank aan de hopelijk binnenkort weledelzeergeleerde Hanke Drop. Zij las, net als bij enkele eerdere boeken van mij, het gehele manuscript mee en voorzag dit van spits commentaar en prikkelende vragen. Ik ben haar zeer dankbaar voor haar aandachtige betrokkenheid en koester onze vriendschap die zich in de afgelopen jaren heeft ontwikkeld. Ook veel dank aan prof. dr. Kirstin Zeyer die mijn vertaling van enkele gedichten van Arendt van commentaar voorzag en mij opmerkzaam maakte op de rijkdom aan betekenissen van het Duits. Ten slotte dank aan dr. Eric Bolle die wat hulp bood bij mijn eerste pogingen het werk van Rilke te doorgronden.

Joop Berding,

Den Haag, 24 september 2024